

De rode dageraad

Simon Sebag Montefiore bij Boekeryj:

Sashenka

Een koude winternacht (voorheen Serafima)

De rode dageraad

Simon Sebag Montefiore

De rode dageraad

*Een meeslepend verhaal over passie,
moed en overlevingsdrang*

Eerste druk 2018
Tweede druk 2020

ISBN 978-90-225-8967-0
ISBN 978-94-023-0971-3(e-book)
NUR 302

Oorspronkelijke titel: *Red Sky at Noon*
Vertaling: Merel Leene
Omslagontwerp: DPS Design & Prepress Studio
Omslagbeeld: Shutterstock
Zetwerk: Mat-zet bv, Huizen
Foto auteur: © Ian Jones
Plattegrond: Darren Bennett – www.dkbcreative.com

© 2017 Simon Sebag Montefiore
Nederlandstalige uitgave © 2018 Meulenhoff Boekerij bv, Amsterdam

Niets uit deze uitgave mag openbaar worden gemaakt door middel van druk, fotokopie, internet of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor mijn zoon, Sasha

Inhoud

Woord vooraf 9

Proloog 15

Dag een 25

Dag twee 65

Dag drie 109

Dag vier 141

Dag vijf 171

Dag zes 195

Dag zeven 217

Dag acht 257

Dag negen 283

Dag tien 323

Epiloog 353

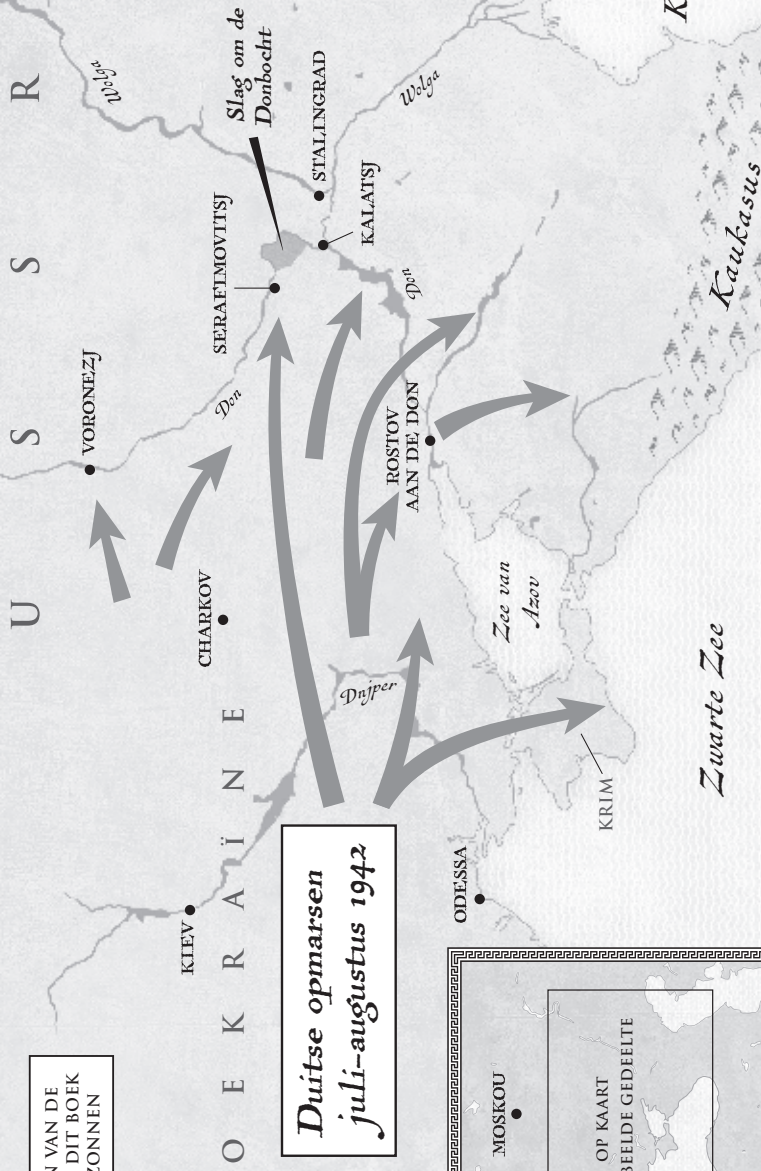
Noot van de auteur 367

Dankwoord 375

Belangrijkste personages 377

DE RODE DAGERAAD

DE NAMEN VAN DE
DORPEN IN DIT BOEK
ZIJN VERZONNEN

*Duitse opmarsen
juli-augustus 1942*

Woord vooraf

Op 22 juni 1941 begon Adolf Hitler met Operatie Barbarossa, zijn invasie van de door dictator Jozef Stalin geregeerde Sovjet-Unie. Het zou de meest verwoestende, vernietigende oorlog worden die ooit was gevoerd. De Russen werden volkomen verrast, en in de eerste maanden van de Duitse opmars naar Moskou verloren ze vele soldaten, tanks en vliegtuigen en moesten ze enorm veel terrein prijsgeven. Maar de Duitsers werden teruggedreven.

Vroeg in 1942 was Hitler van plan opnieuw toe te slaan. Stalin verwachtte een volgende aanval op Moskou, maar in plaats daarvan kwam Hitler met *Fall Blau*, een offensief dwars door de Oekraïne, over de uitgestrekte grasvlakten van het zuiden van Rusland in de richting van de Don en de Wolga, met als uiteindelijke doel de verovering van de olievelden van de Kaukasus. De nazi's werden geholpen door hun bondgenoten; de Italiaanse fascistische dictator Benito Mussolini stuurde een leger van 235.000 Italianen ter versterking van de aanval.

Die zomer stortten de Sovjettroepen in. Tienduizenden soldaten werden omsingeld of gaven zich over, terwijl grote aantallen anti-communistische Russen en Kozakken verraad pleegden en met de nazi's collaboreerden. Als de Duitsers erin slaagden de Kaukasus te bereiken, bestond een zeer reëel gevaar dat ze zich bij de troepen in het Midden-Oosten zouden aansluiten, en daarmee zou de oorlog verloren zijn.

Al snel was de machtige rivier de Don de enige scheidslijn tussen verlies en overleven. Achter de Don lag een stad aan de rivier de Wolga, die op dat moment Stad van Stalin heette. Stalingrad.

Op dit wanhopige, onzekere moment in de geschiedenis raakten de personages uit dit verhaal in de oorlog verzeild...

Mijn naam is Niets, mijn achternaam is Niemand.

Uitspraak onder goelaggevangenen

Bevel 227

Het is tijd om te stoppen met terugtrekken. Geen stap meer terug! [...] Paniekzaaiers en lafaards moeten ter plekke worden geëlimineerd. [...] Dit zijn de orders uit ons moederland. [...] Militaire frontraden en frontcommandanten zullen binnen elk front één tot drie strafbataljons (800 man) vormen waarin die officieren en soldaten worden ingedeeld die schuldig zijn bevonden aan disciplinaire overtredingen ten gevolge van lafheid of paniek. Zij zullen in de lastigste sectoren aan het front worden ingezet zodat ze de kans krijgen zich van hun zonden te verlossen door hun eigen bloed te vergieten.

Jozef Stalin,
volkscommissaris van Defensie
Moskou, 28 juli 1942

Een Kozak reed naar verre streken,
fier te paard over de steppe.
Zijn dorp heeft hij voor altijd verlaten,
nooit weer keert hij thuis terug.

Kozakkenlied

DE RODE DAGERAAD

Proloog

De rode aarde lag al onder de opgaande zon te bakken toen ze op hun paard stegen en over de grasvlakten naar de in brand staande horizon reden. Er zijn perioden in het leven waarin je leeft van de ene ademteug tot de volgende, van schok naar schok, zonder vooruit te blikken of achterom te kijken en met een eigenaardige intensiteit. Dit was zo'n tijd.

Ze waren het populierenbosje uit gelopen waarin ze de nacht hadden doorgebracht, slapend op hun paardendekens met hun hoofd op hun zadeltas, hun vingers om hun pistool geklemd, zadel en geweer op de grond naast hen. Hun paarden hielden de wacht en snoven met hun zachte neus de lucht op terwijl ze met hun diepbruine ogen naar hun vertrouwde meesters keken.

De kapitein schudde de mannen een voor een wakker. Ze zadelden de paarden, trokken buikriemen vast, inspecteerden hoeven en vetlokken, streelden schoft of hals, spraken op fluisterton tegen de dieren. De paarden – trillende borst, zwiepende staart – schudden met hun hoofd om de ellendige paardenvliegen te verjagen.

De ruiters tuurden onrustig over de vlakte. Allemaal wisten ze dat hun toekomst even onheilspellend was als dit land oneindig. Hun gevecht onder de brandende zon was onzinnig – ze waren jager en prooi tegelijk – maar toch waren hun gedachten niet hopeloos, zeker niet, want allemaal hadden ze eerdere ervaringen met hopeloosheid en dit was vele malen beter. Hier konden ze verlossing vinden door het bloed van hun missie; dat was hun grimmige overtuiging, en voor sommigen van hen was dit het eerste fatsoenlijke wat ze ooit hadden gedaan...

Ze draaiden zich om naar hun paarden, van wie ze meer hielden

dan van wat ook, en gaven ze voer en wat van het hooi uit het net dat ze aan het zadel meedroegen. Het was nodig de dieren te kalmeren, maar door de verzorging, liefdevolle aandacht en routine van vele ochtenden werden ze op hun gemak gesteld.

Het streepje zon had de hemel rossig geel gekleurd, maar de horizon achter hen was gitzwart; langzaam bolde een rookpluim op, zo dik dat hij haast tastbaar leek, als de koepel van een donkere kathedraal. In de verte klonken de diepe, doffe dreunen van de strijd. Het was nu al heet, brandend heet, en op ieders neus en bovenlip glinsterden parels van zweet. Er stond wel wind, maar ook die was bloedheet, een werveling van zwartgeblakerde stukjes stro en het kaf van tarwe. Het gras was blond verkleurd door de gouden zonnestralen van een onoverwinnelijke zomer.

Pantaleimon, de oudste van de troep, doofde het kampvuur van die nacht door de as in de aarde te stampen en propte daarna de koffiepot in zijn zadeltas, een soort draagbare winkel vol eten, gereedschap en voorraden. ‘Gooi nooit iets weg,’ placht hij te zeggen. ‘Alles kent zijn tijd, broeder, alles heeft ooit een keer nut.’

De Kozakken spraken elkaar aan met ‘broeder’, net zoals de leden van de Communistische Partij ‘kameraad’ tegen elkaar zeiden.

Pantaleimon, die door iedereen Panka werd genoemd, legde een stevige hand op Benja Goldens schouder. ‘Een beetje vrolijker, Golden,’ zei hij. ‘Op de steppe is het altijd zonnig.’

Daarna controleerden ze of alles zat waar het hoorde: sabel in de schede, geweer over de schouder, zinken munitiedoosjes verpakt in leren etuis, gedroogd vlees, brood en suiker en de opgerolde paardendekens in de tassen achter het zadel. Ze hadden niets achtergelaten... Niets, behalve dan het lichaam dat een eindje lager op de helling achter hen lag, met het inmiddels zwart geworden bloed als een dikke ribbel teer op de hals. Benja keek ernaar, heel even maar; hij was intussen aan de doden gewend geraakt.

‘Ik geloof niet dat hij ons zal missen, jij?’ zei Mametka met zijn hoge stemmetje. Hij was ontzettend klein – één meter vijftig, beweerde hij zelf –, met het rode pruilmondje van een faun, een meis-

jesachtige stem, en ogen zo kinderlijk ongetemd dat de misdadigers in de kampen hem ‘Bette Davis’ hadden gedoopt.

Ze waren achter de vijandelijke linies verdwaald, en soms had Benja Golden het gevoel dat ze de laatste levende mensen op aarde waren. Hun kleine groep was geen typische Rode Legereenheid. Dit waren veroordeelden, door de rest van het leger de *smertniki* genoemd: de dode mannen. In Benja’s gedachten zouden deze mannen echter nooit sterven. Later zou hij merken dat ze in zijn dromen voor altijd bij hem bleven, levensecht, precies zoals ze vandaag waren. Sommigen hadden in de gevangenis gezeten voor moord of een bankoverval, anderen omdat ze een maiskolf hadden gestolen, velen alleen maar omdat ze de pech hadden gehad door het Duitse leger omsingeld te worden. Alleen hij, Benja, was een politieke gevangene, en dat betekende dat hij nog voorzichtiger moest zijn. ‘Mijn naam is Niets, mijn achternaam is Niemand’ was zijn motto. Ooit was het lastig voor hem geweest om zo discreet te zijn, maar nu bevonden ze zich allemaal buiten het bereik van de Organen of zelfs het leger.

Het was juli 1942 en het Rode Leger viel uiteen, Stalins Rusland stond op de rand van de afgrond en het wantrouwen en de paranoia van de kampen knaagden nog aan ieder van hen. Nadat ze tegen een verschrikkelijke prijs door de vijandelijke linies waren gebroken, zwierven ze nu over de eindeloze blonde graszee en hadden nog één missie te volbrengen.

Benja controleerde de zadelriem van zijn paard, Zilversok. ‘Je kunt nog beter je broek vergeten en in je blote kont rijden dan je zadelriem vergeten,’ had de oudere man, Panka, hem geleerd. ‘Een losse singel betekent een ritje met de engelen!’

Ze waren klaar.

Hun bevelhebber, kapitein Zjoerko, maakte een lichte hoofdbeweging. ‘Opstijgen. Tijd om te vertrekken.’

Prisjtsjepa, wiens stekeltjeshaar door de zon verguld leek en als metaal glansde, was nog niets van zijn ongedwongen, wilde vreugde verloren. Met rinkelende sporen sprong hij lachend in het zadel, en zijn paard Esperanza, al net zo’n speelse waaghals als hij, wierp van

plezier haar hoofd naar achteren. Benja verbaasde zich over Prisjtsjepa's talent voor vrolijkheid, zelfs hier. Was dat niet het grootste geschenk op aarde? Dat je overal gelukkig kon zijn?

Hij keek toe terwijl Panka, die op zijn minst zestig moest zijn, zijn hand licht op de schoft van zijn paard Almaz legde en vervolgens opsteeg zonder de stijgbeugel te gebruiken. De oude man had een buikje, maar was pezig, sterk en soepel. Lang niet allemaal hadden ze zo'n zachte hand met hun paarden, en dat was te zien. Zodra Garanzja op Bella afliep, legde de merrie haar oren plat en rolde met haar ogen. Alle dieren waren bang voor Garanzja, 'de Spin', en dat was geen wonder; ook Benja was bang voor hem. Zijn grove, vormeloze hoofd zag eruit alsof het door een blinde wildeman met een bijl uit een stuk hout was gehakt, zijn mond leek een bloedrode wond vol tandjes en zijn hele lichaam was bedekt met lang, vlassig zwart haar. Hij haastte zich nooit maar bewoog zich met een logge traagheid, waar echter altijd een dreigende energie in samengebald leek. En dan had je 'Lachebek', de Tsjetsjeen, die er van een afstandje knap uitzag – slank, edele gelaatstrekken en het al vroeg grijze haar dat Kaukasische mannen zo aantrekkelijk maakte – tot hij een keer blij of boos genoeg was, en dan, dacht Benja Golden, wist je het...

Benja Golden was de laatste, altijd de laatste. Alles aan hem was stijf en pijnlijk; de binnenkanten van zijn dijen waren opengeschaafd en zijn achterwerk was beurs door het lange zitten in het zadel. Pas tijdens hun korte opleiding had hij fatsoenlijk leren rijden, en nu zette hij zijn gelaarsde linkervoet in de stijgbeugel en trok zichzelf hijgend het zadel in.

'Voorzichtig, opa!' De jonge Prisjtsjepa pakte hem bij zijn schouder en hield hem in een ijzeren greep totdat Benja stevig zat.

Panka, aan wiens witte bakkebaarden en knot boven op zijn hoofd duidelijk te zien was dat zijn jeugd nog vóór de eerste oorlog lag, kauwde op een pluk pruimtabak en zoog driftig aan zijn snor, meestal een teken dat hij zich prima vermaakte.

Mannen reden net zo verschillend als ze liepen, en hun paarden hadden allemaal hun eigen verhalen, charges en aftochten, crises en

triumfen hier aan het front gekend. Hun ruiters wisten dat en begrepen het alsof het om het leven van hun kinderen ging. Terwijl ze vertrokken, fluisterde ieder van hen zijn eigen begroeting. ‘Klop-klop, mooie jongen,’ zei Panka tegen Almaz, zijn roodschemelhengst, en Prisjtsjepa boog zich naar voren om over Esperanza’s witgepunte oren te blazen, die eerst naar voren schoten maar daarna plat gingen liggen van plezier. Benja, een Moskoviet die een deel van zijn leven in Spaanse cafés en Italiaanse villa’s had doorgebracht, zong zachtjes voor zijn grote donkere vos Zilver sok, een donmerrie met witte bles op haar voorhoofd en witte voorbenen, waaraan ze haar naam te danken had; zijn plechtige lofliedjes klonken als de klaaglijke gebeden van een rabbijn. Zilver sok draaide haar glanzende hals naar Benja toe en hij boog zich naar voren om zijn armen om haar heen te slaan. Hij hield evenveel van dit paard als hij ooit van een mens had gehouden. Trouwens, bedacht hij, hij had nog nooit iemand zo hard nodig gehad als Sok nu.

Kapitein Zjoerko, wiens hemd nu al nat was van het zweet, stak een hand op. Zijn zomerpet met korte klep had hij diep over zijn bril getrokken. ‘Als je bang bent, doe het dan niet!’ riep hij tegen zijn mannen. ‘En als je het doet, wees dan niet bang.’

Even tuurden de zeven mannen over de verschroeide steppe. Hun gezichten waren nu al bedekt met stof; het zat in hun ogen, hun mond en neusgaten, hun kleren. Prikkend, tranen opwekkend stof hing in de lucht terwijl ze over klaver, lavendel en beemdgras reden.

Kapitein Zjoerko veegde zijn bril schoon en staarde voor zich uit. ‘Ik moet steeds denken aan mijn zoon,’ zei hij tegen Benja, de man in zijn eenheid met wie hij het meest gemeen had. ‘Zijn moeder zegt tegen hem dat hij niets aan zijn studie hoeft te doen. Ik neem het haar kwalijk...’

Hoe vreemd klonk het Benja in de oren om een man te midden van dit pandemonium over zulke alledaagse dingen te horen mopperen.

Benja zelf dacht nu weer aan het lijk. Allemaal hadden ze het gezien, allemaal hadden ze begrepen wat het betekende, maar nie-

mand zei een woord. Geen uiting van verrassing, geen vragen. Ze hadden hem tenslotte goed gekend. De dood kenden ze echter ook goed. In de kampen kwam de dood even snel als de volgende ademtug. Lijken doemden donker op uit de sneeuw zodra het ijs smolt, op de plek waar ze waren gevallen of door een bewaker in het achterhoofd geschoten. Soms liepen mannen dagenlang met de dood op hun schouder; dan kregen hun ogen opeens iets glazigs, hun neus leek te scherp en hun wangen waren ingevallen, en de volgende ochtend lagen ze dood op hun brits in de barak met hun mond wijd open. Benja wist dat ze zich door het lijk met de bruinzwarte bloedsporen niet uit hun concentratie zouden laten brengen, zich niet van hun missie zouden laten afleiden.

Zjoerko sprak nog altijd over de luiheid van zijn zoon – zijn weigering om te studeren, zijn zware roken en zijn kennelijk onvermoeibare drift tot zelfbevlekking. Benja keek om zich heen. Al deze buitenbeentjes, inclusief hijzelf, zouden zich waarschijnlijk in geen enkel gezin zo thuis voelen als in deze eenheid. Overal op de steppe, aan beide kanten van de strijd, hadden onaangepaste zonderlingen ergens in de hiërarchie van deze wrede chaos een plek gevonden. Benja vroeg zich af of er op aarde ooit een tijdstip zo verschrikkelijk was geweest als dit. Zjoerko was de enige gewone vent in deze bende, de enige die, als hij het overleefde, kon terugkeren naar een normale baan en een burgerlijk bestaan, als boekhouder of leidinggevende, iemand gekleed in pak, het soort kerel dat je in de Moskouse metro met zijn aktetas kon zien zwaaien. Hij behandelde zijn mannen eerlijk en bleef zelfs onder vuur onverstoort. Hoe beheerst hij was, bleek wel uit het feit dat hij het kennelijk niet de moeite vond om woorden vuil te maken aan wat hij had gezien.

De steppe was vrijwel plat en werd slechts hier en daar onderbroken door bosjes wilgen en populieren, maar meestal strekte de vlakke zich eindeloos uit, een wildernis van hoog gras, soms wiegend in de wind, bezaaid met gele zonnebloemen met zwarte gezichten, met een oneindige horizon waarboven de hemel snel veranderde van scharlakenrood in geel, in lila – een heilige, stoffige, korrelige zee van licht. De pure pracht van deze onmetelijkheid wekte bij Benja

een dobberend, hulpeloos gevoel op dat hem in staat stelde om volledig in het moment te leven en niet te proberen iets te zijn of te begrijpen, behalve dan de vage notie dat hij een vermoeide man was die hoopte ook deze verbijsterende dag weer in leven te blijven.

In de verte ploegden tankdivisies als rijtjes stalen kakkerlakken door het koffiebruine stof. Ze reden in de richting van de Don, met een kilometer of honderd daarachter Stalingrad.

In de opengereten hemel boven hun hoofden doken vliegtuigen door de heiige lucht, Jaks in tweegevecht met Messerschmidts. De Duitse Storch die niet ver bij hen vandaan de Russische troepen in de gaten hield, leek net een onbeholpen pterodactylus, dacht Benja. In de afgelopen weken waren de nazi's zo snel opgetrokken dat inmiddels overal op de steppe grote chaos heerste. Hele Russische legers waren door Duitse troepen omsingeld; vele verraders waren naar Duitse zijde overgelopen en andere waren achtergelaten op de steppe. In die bloedige heksenketel was het niet alleen Duitsers tegen Russen, nazi's tegen communisten, maar ook Rus tegen Rus, Kozak tegen Kozak, Oekraïners tegen iedereen, en iedereen tegen de Joden...

Over de wegen en de open steppe trokken boeren op karren volgestapeld met hun armzalige bezittingen weg van het front of sjokten juist voorwaarts, vermoeid en stoïcijns, volkomen in de war door het oprukken en weer terugtrekken van de soldaten. En overal in de dorpen, de bosjes en het hoge gras verscholen zich Joden, verloren zielen die beweerden met eigen ogen dingen te hebben gezien die te kwaadaardig klonken om waar te kunnen zijn. Ver weg van hun armoedige Bessarabische dorpjes of grote Russische steden als Odessa en Dnjepropetrovsk vluchtten ze in hun eentje, rennend van hooistapel naar schuur, op zoek naar een veilige plek.

'Goed, eskadron. Voorwaarts,' zei kapitein Zjoerko alsof hij nog een volledig eskadron onder zijn bevel had, alsof niet velen van hen gesneuveld waren, alsof ze niet nog maar met zijn zevenen waren en de achtste omgond door vliegen achter het bosje lag. 'Laten we galopperen, zodat we voor de hitte een flink eind hebben afgelegd. Rijden, bandieten!'

Eerst stapten ze: kapitein Zjoerko voorop, gevolgd door Kleine Mametka op zijn minuscule pony die volgens Benja niet veel groter was dan een flinke hond, daarna Panka op Almaz, ten slotte Garanzja de Spin en de rest erachteraan.

Ze galoppeerden door een veld met zonnebloemen, die door mussen in duikvlucht werden bestookt. Prisijsjepa boog zich voorover om een paar van de vrolijke brede bloemhoofden te plukken, schudde de zaadjes eruit en gooide die in zijn mond, alsof hij gewoon een dagje uit was met zijn maten. En terwijl het vlakke land zachtjes glooiend afdaalde in de richting van een beekje dat een eindje voor hen stroomde, glinsterend in de zon als een streep kwik, zagen ze in het dorp in de verte glas blikkeren. Door zijn verre kijker zag Zjoerko paarden, mannen in veldgrijs, kakikleurig metaal.

Ze controleerden hun wapens, controleerden ze nog eens.

Panka reed nu naast Benja. Kauwend op zijn snor legde hij een enorme hand, donker als teakhout, op Benja's arm. 'Dit is een groot land,' zei hij. 'Alleen al om het bij te kunnen benen moet je je uiterste best doen.'

Benja keek naar Panka's tot spleetjes toegeknepen ogen, niet veel meer dan glinsterende rimpeltjes in zijn verweerde vossengezicht, maar gezegend met een haast wonderbaarlijk scherp zicht. Panka hield nooit op met naar de steppe te turen, intussen luisterend naar het geluid van de vogels, de blaffende herten en ronkende motoren. 'Dat is een zwaluw,' zei hij dan. Of: 'Daar burlt een bronstig hert.' Soms wees hij voor zich. 'Kijk uit! Daar zit een hol van een marmot.' En dan had je nog de vliegtuigen: 'Dat is er eentje van ons, een tankdoder.' Of een kanon: 'Dat is een achtentachtig millimeter.' Hij wist het altijd.

De adrenaline gierde door Benja's keel, het zweet stond in zijn handpalmen en zijn maag keerde om in zijn lijf, en heel even werd hij duizelig van de hitte. Zijn ouders zaten daar ergens. Soms wist hij dat ze dood waren en wilde hij alleen nog maar bij ze zijn, maar vandaag voelde hij hoop en wist hij zeker dat hij ze zou vinden. Heel even herinnerde hij zich de vrouw van wie hij in Moskou gehouden had. Hij rook de geur van Sasjenka's hals, bewonderde haar grijze

ogen, de gespannen pezen in haar nek wanneer ze vrijden. De herinneringen waren zo levensecht dat het zeer deed. Het leven na haar leek waarlijk een hiernamaals, gestript tot het minimum: de rechtszaak en de kampen. Al maanden zat hij midden in deze oorlog, maar op een of andere manier voelde hij zich in dit eenvoudige leven, tijdens deze dodelijke strijd, in het gezelschap van de Kozakken en hun paarden, in dit land van zonnebloemen en gras, dit rijk van stof, paardenzweet en geweeroelie, meer levend dan ooit. Als je hem later zou vragen of hij bang was geweest, zou hij zeggen: ‘Bang? Angstiger dan je je kunt voorstellen.’ En toch ook de angst voorbij. ‘We zingen een lied,’ schreef Maksim Gorki, de grote schrijver die ooit zo aardig voor Benja was geweest, ‘over de gekte van de dapperen.’ Benja was op zijn paard op weg om een man te doden, misschien vele mannen, en een plotseling onheilspellend voorgevoel zei hem dat de kans klein was dat hij dit zou overleven. En toch geloofde hij nog in zijn eigen geluk. Hij moest wel. Dat moesten ze allemaal.

In dit land zijn we opgegroeid met de dood, opgeleid om te doden. De dood is als een hofnar, wiens belletjes we kunnen horen klingelen als hij onze trap op loopt, door onze bossen stampet, of als hij midden in de nacht op bezoek komt bij onze burens voor een shot wodka. Doden is het enige wat Rusland goed kan, glimlachte Benja. Ja, erg goed.

Terwijl Zilversok door de zonnebloemen reed, draaide ze haar hoofd met gespitse oren naar rechts, en Benja Golden merkte dat haar passen korter werden. Ze vertelde hem iets. Panka en Prisjtsjepa stapten al van hun paard, hun geweer in de aanslag. Benja liet zijn hand op het PPSj-machinepistool rusten dat over zijn schouder hing.

Als je nu sterft, zei hij tegen zichzelf, ben je lang geleden al gestorven...

